

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 03.03.2021
Makale Kabul Tarihi:27.05.2021

İRAN VE İSRAİL'İN TRANSKAFKASYA POLİTİKALARI: AZERBAJCAN'IN ROLÜ

TRANSCAUCASIA POLICIES OF IRAN AND ISRAEL: THE ROLE OF AZERBAIJAN

Sinem KARADAĞ¹

ÖZ

SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, jeopolitik-jeostratejik öneminden dolayı bölgesel ve uluslararası güçlerin rekabet alanı olmuştur. İsrail ve İran'ın Avrasya coğrafyasına duydukları ilgi ise bu iki ülkenin Transkafkasya politikalarında Azerbaycan'ı önemli kılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın enerji kaynakları açısından zengin bir ülke olması, İsrail ve İran'ın bu ülkeye yönelik stratejik politika izlemelerinde etkili olmaktadır. Nitekim iki ezeli rakibin Transkafkasya'da bölgesel bir güç olma hedefi, Azerbaycan üzerinden rekabetin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu makalenin amacı İsrail ve İran'ın, Transkafkasya politikalarında Azerbaycan'ın belirleyici olup olmadığını ve söz konusu iki ülkenin Azerbaycan ile kurdukları ilişki üzerinden bölgede yaşadığı rekabeti değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: İran, İsrail, Azerbaycan, Transkafkasya, SSCB

ABSTRACT

Azerbaijan, which obtained its independence with the dissolution of the USSR, has become an area of competition both of regional and international powers due to its geopolitical and geostrategic importance. The interest of Israel and Iran in the Eurasian geography makes Azerbaijan important in the Transcaucasia policies of these two countries. In addition, the fact that Azerbaijan is a country rich in energy resources has been effective in Israel and Iran's strategic policies towards this country. As a matter of fact, the goal of two arch-rivals to become a regional power in Transcaucasia causes competition over Azerbaijan. The purpose of this article is to evaluate whether Azerbaijan is a determinant in the Transcaucasian policies of Israel and Iran and to evaluate the rivalry between the two countries in the region through their relationship with Azerbaijan.

Keywords: Iran, Israel, Azerbaijan, Transcaucasia, USSR

¹ Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Yüksek Lisans Mezun, sinem.krd@gmail.com, 0000-0001-7028-9573.

1. GİRİŞ

1991 yılında SSCB'nin dağılması sadece Transkafkasya coğrafyasında değil aynı zamanda uluslararası konjonktürde de değişimlere neden olmuştur. Transkafkasya coğrafyasının sahip olduğu zengin doğal kaynaklar ve jeostratejik önemi, ABD ve Rusya'nın yanı sıra İsrail ve İran gibi güçlerin ilgisini çekmekte ve bu ilgi Transkafkasya coğrafyasını uluslararası bir rekabet alanına dönüştürmektedir. Çalışmada ilk olarak Transkafkasya'nın jeopolitik önemi, SSCB sonrası bölgenin dönüşümü, 1979 sonrası değişen İran-İsrail ilişkisi ve bu iki ülkenin Transkafkasya'ya yönelik geliştirdiği politikalar ele alınacaktır. Ayrıca İran ve İsrail'in Azerbaycan ile olan ilişkileri ele alınacak ve Azerbaycan'ın, iki bölgesel aktörün Transkafkasya politikalarında nasıl bir etki yarattığı incelenecektir. Üç ülkenin ilişkilerinde öne çıkan etmenlerin incelendiği dördüncü bölümde, Azerbaycan'ın iç ve dış politikasını büyük ölçüde etkileyen Dağlık Karabağ sorununa İsrail ve İran'ın yaklaşımları karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Güney Azerbaycan bölümünde İran-Azerbaycan ilişkileri ve İsrail'in Güney Azerbaycan sorununa yaklaşımı ele alınacaktır. Hazar'ın statüsü bölümünde ise İran ve Azerbaycan'ın yaklaşımları incelenecek ve İsrail'in Azerbaycan ile enerji işbirliğine değinilecektir. Filistin bölümde, Azerbaycan'ın Filistin sorunundaki yaklaşımı ele alınarak İsrail-Azerbaycan ilişkilerine etkisi ve son olarak İran'ın yaklaşımından kısaca bahsedilecektir. Çalışmanın ortaya çıkmasındaki araştırma soruları ise; "İran ve İsrail gibi tarihi rekabete dayanan ve zaman zaman karşı şarkıya gelen iki ülkenin Transkafkasya coğrafyasında yaşadığı hakimiyet mücadelesinde Azerbaycan nasıl bir faktör oluşturmaktadır?" ve "Azerbaycan, bu iki ülkeyle kurduğu ilişkilerden ne yönde etkilenmekte ve nasıl bir denge politikasını izlemektedir?" şeklinde kurgulanmıştır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılmış olup tarihsel ve betimsel bir metodoloji kullanılmıştır. Çalışmada İsrail ve İran'ın Transkafkasya'da etkili olmak için yaşadıkları rekabetin Azerbaycan üzerinden gerçekleştiği ve Azerbaycan'ın da bu iki ülkeyle olan ilişkilerinin dış politikasının şekillenmesinde etkili olduğunu sonucuna varılmıştır.

2. TRANSKAFKASYA'NIN JEOPOLİTİK ÖNEMİ VE BÖLGENİN SSCB SONRASI DÖNÜŞÜMÜ

Asya'yı Avrupa'dan ayıran ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki büyük coğrafi bölge, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılmaktadır. Transkafkasya, Mavera-i Kafkasya, Zakafkasya olarak da adlandırılan Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri bulunmaktadır. Zbigniew Brzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları' adıyla tanımladığı Transkafkasya, sahip olduğu stratejik öneminden dolayı hem bölgesel hem

de küresel güçteki devletlerin hakimiyet mücadelesine konu olmuştur. Nitekim Transkafkasya'nın Orta Asya'ya açılan bir kapı olması nedeniyle bu bölgenin kontrolünü ele geçiren devletler aynı zamanda Karadeniz ve Hazar havzasını da yönetme gücünü elde edecektir. Transkafkasya'nın bu eşsiz jeopolitik özelliği, geçmişten günümüze bölgede etkin politikalar geliştiren İran'ı ve bölgenin zengin doğal kaynaklarına ulaşmak ve stratejik konumunu kullanmak isteyen İsrail'i karşı karşıya getirmektedir. İki ülkenin Transkafkasya'da yaşadığı rekabetin merkezinde ise Azerbaycan yer almaktadır. Azerbaycan ise gerek Ermenistan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorununda destek almak gerekse başta enerji kaynakları olmak üzere doğal kaynak potansiyelini kullanmak için hem İran hem de İsrail'le ilişkilerini güçlendirmek istemektedir. Transkafkasya'nın kaynak rezervleri açısından dünyanın en zengin bölgelerinden biri olması ve stratejik ulaşım güzergahında yer alması, bölgenin jeopolitik konumunu ve önemini artırmaktadır.

1991'in sonlarında, dünyanın toprak bakımından en büyük devletinin dağılması, Avrasya'nın tam ortasında bir "Kara Delik" yaratmıştır (Brzezinski, 2005: 127). SSCB kontrolünde olan bölgenin 1991 yılında dağılması ile yeni bir jeopolitik boşluk ortaya çıkarmış ve Transkafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan üç bağımsız devlet olarak uluslararası sistemin bir parçası olmuştur. Çarlık Rusyası ve hemen ardından SSCB hakimiyetinde olan Transkafkasya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra doğu-batı konjonktüründe bir yer edinmeye çalışmış; küresel ve bölgesel düzeydeki devletlerin ilgi alanına girmiştir. SSCB sonrası Transkafkasya'nın dönüşümünde Rusya yine belirleyici rol oynamış ancak başta Azerbaycan olmak üzere bağımsızlıklarını yeni kazanan bu ülkeler, Batı ile de ilişki kurarak bir nevi Rusya ve Batı dünyası arasında denge siyaseti benimsemiştir. SSCB sonrası Transkafkasya'da ve genel olarak Avrasya coğrafyasında ortaya çıkan güç boşluğunu bölgesel güçler de fırsata çevirmek istemiş ve bu yönde politikalar geliştirmişlerdir. Özellikle 90'lardan itibaren "Adriyatikten Çin Seddine Türk Dünyası" ve "Türk Modeli" söylemleriyle bölgedeki güç boşluğuna alternatif olarak Türkiye görülmüştür. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı bu otorite boşluğu İran ve İsrail'in de ilgilerini çekmiş ve Transkafkasya, iki ülkenin etkinliklerini artırmak istedikleri bir bölge olmuştur. 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası ortaya çıkan konjonktür, Rusya'nın, Kuzey Kafkasya ve Çeçenistan'da daha rahat hareket etmesini sağlarken, Transkafkasya Cumhuriyetleri üzerindeki etkisinin azalmasına neden olmuştur (Sapmaz, 2008: 43). Özellikle, 11 Eylül sonrasında ABD'nin güvenlik kaygıları nedeniyle bölgeye yönelik aktif politika geliştirmesi Rusya, İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin de Transkafkasya'daki

güvenlik parametrelerini ve politikalarını güncellemesini gerektirmiştir. Söz konusu paradigma değişimine Azerbaycan üzerinden İran-İsrail rekabeti de eklenmiş ve iki ülke, bölgenin jeopolitik önemini birbirine karşı kullanma konusunda politikalar geliştirmeye başlamıştır.

3. 1979 SONRASI İRAN-İSRAİL İLİŞKİSİ VE TRANKAFKASYA POLİTİKALARI

İran ve İsrail'in, Trankafkasya bölgesinde yaşadığı rekabeti anlayabilmek için öncelikle bu iki bölgesel gücün ilişkilerini kısaca analiz etmek gerekir. İsrail ve İran, Ortadoğu coğrafyasında hakim olan gerginliğin en önemli aktörlerinden sayılmaktadır. İsrail'in savaştığı Hizbullah ve Hamas gibi örgütlerin en büyük destekçilerinden birisi de İran'dır (Doster, 2012: 49). Oysaki 20. yüzyılın başından itibaren dünyanın farklı yerlerindeki Yahudilerin kitlesel olarak Filistin topraklarına göç ederek, burada yaşayan Filistinli Araplara rağmen bu bölgede İsrail devletini kurmalarıyla başlayan Arap-İsrail çatışmasından İran'da gerçekleşen İslam devrimine kadar olan uzun süreçte, İran'ın soruna müdahil olduğunu veya sorunun çözülmesine gayret ettiğine dair herhangi bir emare bulunmamaktadır (Oruç, 2016: 3). Nitekim İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin, Arap ülkelerinin uyguladığı baskı ve ambargonun aksine 1973 Yom Kippur savaşından sonra sahip olduğu petrolün önemli bir kısmını İsrail'e satmaya devam etmesi, ikili ilişkilerin devrim öncesi durumunun en iyi örneğini oluşturmaktadır. Hatta İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesiyle artan çatışma ve sorunda dahi Humeyni'nin etkili olduğu muhafazakar alimler dışında Pehlevi yönetimi, Batı ve İsrail'le ilişkilerine devam etmiştir. Ancak 1979 yılında İran'da değişen rejim, ikili ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Yeni yönetimin, İran İslam devriminin meşhur sloganı olan "Ne Doğu Ne Batı" politikasını benimseyerek Müslüman ülkelerle ilişkilerin gelişmesine önem vereceğini; İsrail ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerin devam etmeyeceğini açıklaması, iki ülkenin bu tarihten itibaren günümüze kadar devam eden sorunların da başlangıcını oluşturmuştur.

Ortadoğu coğrafyasında iki rakip olan İran ve İsrail güvenlik kaygıları ile birbirini çevreleme stratejisi gütmeleri nedeniyle rekabet alanı Trankafkasya'da da hakim olmuş ve Azerbaycan bu rekabetin merkezinde yer almaya başlamıştır.

SSCB'nin dağılmasının ardından Trankafkasya'da ortaya çıkan güç boşluğu, İran'a bölgede etkinliğini artırma fırsatı vermiştir. Gerek sahip olduğu zengin yer altı kaynakları ve jeostratejik önemi gerekse önemli ulaşım ve enerji hatlarının kesişme noktası olması Azerbaycan'ı Rusya, İran ve Türkiye'nin yanı sıra ABD gibi küresel ölçekteki güçlerin de ilgi odağı haline getirmiştir. İran, bölgedeki varlığını korumada; hem Ermenistan'ın coğrafi

mahkûmiyetini hem de Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile yaşadığı sorunları bir avantaj olarak görmektedir. Şiilik inancının genel kaidelerindeki benzerlikler nedeniyle İran, Azerbaycan ile olan ilişkilerinde bu durumu temel avantaj olarak görmektedir.² Özellikle, 1979 İslam devriminden sonra uluslararası arenadan soyutlanan ve güvenlik kaygıları ön planda olan İran için Transkafkasya sadece ekonomik bir pazar alanı değil, aynı zamanda bu bölge üzerinden kendisine gelebilecek müdahaleleri engellemesi açısından da önemli bir bölge olmuştur. İran bakış açısına göre, bir zamanlar İran'ın parçası olan bu bölgelerde İran ile tarihsel ve kültürel bağları olan toplumların kurduğu yeni bağımsız devletlerin doğal olarak İran'a yönelecekleri düşünülmüştür (Sinkaya, 2012: 232-233). Ayrıca jeopolitik konumu itibarıyla İran, yeni bağımsızlığını kazanan ve büyük ölçüde karaya mahkum Azerbaycan ve Ermenistan'ın açık denize ulaşması için en kısa ve güvenli güzergah olarak öne çıkmış, bu nedenle yeni bağımsız olan devletlerin İran'a yönelmeleri ve İran ile iyi ilişkiler kurmaları kaçınılmaz görülmüştür (Sinkaya, 2012: 233). Yeni bağımsız devletlerle kurulacak iyi ilişkiler ise İran için hem yeni ekonomik ve siyasi bağlantıların kurulmasını hem de İran'ın Batı'nın "izolasyon" politikasından kurtulmasını sağlayacaktı (Sinkaya, 2012: 233). Ancak İran'ın SSCB'nin çöküşünün yol açtığı sistemik değişikliğin boyutlarını tam olarak kavramaması; dış politika hedeflerini ve uygulamalarını yeni uluslararası gerçekliklere yeterince uyarlamamış olması, önemli ekonomik, politik ve stratejik kayıplara neden olmuştur (Hunter, 2010: 12). Transkafkasya'da ortaya çıkan güç boşluğuna karşı İran, kendini alternatif olarak görmüş ancak yeni dünya düzeni karşısında daha temkinli bir politika izlemiştir. Nitekim bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından Gürcistan'da iç savaşın çıkması ve Karabağ sorunun Ermenistan ile Azerbaycan arasında askeri çatışmaya dönüşmesi İran yönetimini bu gelişmelerin İran'a muhtemel etkileri açısından kaygılandırmıştır (Sinkaya, 2012: 233). Transkafkasya ve genel olarak Avrasya'da yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin siyasal ve ekonomik kalkınma için Batılı ülkelerle ve AB-NATO gibi kurumlarla diyalog kurması, İran için başka bir jeopolitik tehdit unsuru olmuştur. İkili ilişkileri bir yana, Kafkasya ve Orta Asya'da Batı'nın artan etkisinden olumsuz etkilenen ve rahatsız olan İran ve Rusya bu bölgelerde de facto işbirliğine gitmiştir (Sinkaya, 2012: 238). Bu nedenle İran; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la diplomatik ilişkiler geliştirmeye önem vermiştir. İsrail'in Transkafkasya'ya ilgi duymasının temel nedeni ise, bölgenin jeopolitik öneminin yanı sıra zengin yer altı kaynakları ve güvenlik kaygısıdır. Nitekim İsrail'in Transkafkasya'ya yönelik politika geliştirmesinin nedeni, hem İran'ın bölgeye nüfuz etme girişimlerine karşı

² Azerbaycan Şiiliği, İran'ın Caferi (on iki imam) Şiiliğinden farklılık arz etmekte ve velayeti fakih inancını da kabul etmemektedir.

koymak hem de enerji kaynaklarına erişmektir (Bishku, 2009:309-310). İsrail'in, Transkafkasya'ya yaklaşımı başta Azerbaycan olmak üzere, sınırlı ilişkilerine karşın Ermenistan ve Gürcistan'ın da toprak bütünlüğünün korunması; söz konusu ülkelerle ekonomik ve siyasal ilişkilerin geliştirilmesi şeklindedir. Nitekim Tel Aviv'e göre hem Ermenistan ve Azerbaycan'ın İran ile sınırının olması Tahran'ı çevrelemesine imkan tanıyacak hem de Transkafkasya ülkeleri ile kurulacak diyalog İsrail'in bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik amaçlarına olumlu etki edecektir.

4. İRAN VE İSRAİL'İN AZERBAJYCAN İLE İLİŞKİLERİ

1991 yılından itibaren bağımsız bir devlet olarak uluslararası sisteme dahil olan Azerbaycan, hem dış politikasında Rusya'nın baskısından kurtulmak hem de sahip olduğu jeopolitik ve stratejik konumunu fırsata çevirmek istemiştir. Nitekim aynı amaçla hinterlandını genişletmek isteyen ve güvenlik kaygıları ön planda olan İran ve İsrail de, bölgedeki güç boşluğunu fırsata çevirmek istemiştir. Nitekim bu dönemde hem Türkiye'nin Transkafkasya'da etkin bir güç olma hedefi hem de İsrail'in 1990'larda Türkiye ile gelişen ilişkileri sayesinde sayesinde büyükelçiliği olmayan Azerbaycan'la doğrudan diplomatik ilişki kurması İran'ı endişelendirmiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ortaya çıkan yeni dünya düzeninde ise İran ve İsrail için özellikle Azerbaycan ile kurulan ilişkiler Transkafkasya politikaları açısından belirleyici olurken, bu iki önemli aktörün ortak bölgesel hedeflerinin olması rekabetin yaşanmasına neden olmuştur.

4.1.İran-Azerbaycan İlişkileri

Avrasya coğrafyasının önemli aktörlerinden olan İran, dış politikasında tarihsel, kültürel ve dinsel bağlara sahip olduğu sınır komşusu Azerbaycan'a ayrı bir önem vermektedir. Azerbaycanlıların (Azerbaycan Türklerinin) büyük çoğunluğu ülkelerinin, Kaçar Hanedanlığı ve Rusya Çarlığı arasında 1813 yılında imzalanmış Gülüstan ve 1828 yılında imzalanmış Türkmençay anlaşmaları ile ikiye bölünmüş olduğunu ve İran'da, günümüzde yaklaşık 35 milyon Azerbaycan Türkünün yaşadığını düşünmektedirler(Aslanlı, 2019). Nitekim SSCB'nin dağılıp 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, İran tarafından çok da olumlu karşılanmamıştır. Tahran yönetimi, ilk başlarda bağımsız Azerbaycan'la ilişkilerinde nasıl bir tutum sergileyeceği konusunda karar verememiştir(Aslanlı, 2019).

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Rusya ve Ermenistan'a karşı Türkiye üzerinden Batı ile ilişkiler kurma konusunda bir politika izlerken İran tam zıttı bir politika benimseyerek ABD ve Batı dünyasına karşılık bu iki ülke ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Azerbaycan ve İran farklı dış politika yaklaşımları benimsemelerine rağmen Hazar'ın

statüsünün belirlenmesi dışında ilişkilerde ciddi bir problem yaşanmamıştır. Bunun tek istisnası, Haziran 1992-Haziran 1993 döneminde Bakü'de iktidarı ele geçiren Halk Cephesi ve onun lideri Elçibey'in İran'lı Azerilerin yaşadığı illere yönelik yayılmacı söylemler kullanması, bunun da İran'da bir güvenlik sorunu olarak algılanması olmuştur (Akdevelioğlu, 2004: 146). SSCB döneminde sınırlı olan Azerbaycan-İran ilişkileri, 1991 yılında bu ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından yeni bir döneme girmiştir. Nitekim İran'ın, bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan ile yakınlaşmasının iki ana nedeni vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi Azerbaycan'ın, "Güney Azerbaycan" sorununu İran'ın toprak bütünlüğüne karşı kullanmasını engellemektir. İkinci neden ise Türkiye ve Batı'nın, Azerbaycan üzerinden Transkafkasya'da yayılmasını ve güçlenmesini önlemektir.

Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Ayaz Muttalibov'un ilk resmi ziyaretini SSCB'nin varisi Rusya yerine Ocak 1992'de İran'a yapması, İran-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmüştür. Bu ziyaret sırasında İran toprakları üzerinden Azerbaycan ile Nahçıvan arasında bağlantı kurulması ve Nahçıvan'ın serbest ekonomik bölge ilan edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır (Sinkaya, 2012: 243). Ardından, Mütellibov iyi komşuluk göstergesi olarak, 12 Şubat 1992'de İslam Devrimi'nin yıl dönümü kutlamalarına kalabalık bir heyetle katılmış ve ziyaret sırasında heyetten bir bakan, "Doğu ve Batı Azerbaycan'ın İran'dan ayrılarak birleşik Azerbaycan Devleti kurmalarının İmkansız olduğunu" belirterek İranlı yetkililerin bu konudaki korkularını gidermeye çalışmıştır (Cafersoy, 2001: 113). Haziran 1992'de yapılan seçimlerde "iki Azerbaycan"ın birleşmesini savunan Halk Cephesi'nin zaferi İran-Azerbaycan ilişkilerinde dönüm noktası olmuştur (Sinkaya, 2012: 243-244). Halk Cephesi'nin Lideri Ebulfez Elçibey'in "birleşik Azerbaycan"ı savunan siyasi karakterinin yanı sıra, "çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin ve dillerinin okullarda yasak olmasının, bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı" kehanetinde bulunması, İran'ın Azerbaycan'dan algıladığı tehdit düzeyinin yükselmesine neden olmuştur (Sinkaya, 2012: 244). Ortak kanın aksine bu dönemde iki ülke arasında ekonomik ilişkiler gelişmiş hatta ortak bir komisyon kurularak Azerbaycan, İran'ın bir numaralı ticaret ortağı olmuştur (Nassibu, 2015: 15). Ancak Elçibey'in Azerbaycan'ın uluslararası arenada diğer ülkelerle eşitlik üzerine kurduğu politika, İran tarafından memnuniyetsizlikte karşılanmış ve 1992 yılının ortalarına kadar farklı alanlarda imzalanan yaklaşık 700 anlaşmanın çoğu İran tarafından tek taraflı uygulanmamıştır. İran'ın Elçibey'in devrilmesi ve Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinde bir rolü olup olmadığı kesin olarak bilinmemesine karşın, bu gelişmeyi memnuniyetle karşıladığı aşikardır; zira Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı olduğu dönemde İran ile

iyi ilişkiler kuran Aliyev'in Rusya, Batı ve İran arasında denge kurma arayışı çerçevesinde İran-Azerbaycan ilişkileri iyileşmiştir (Sinkaya, 2012: 244).

Aliyev döneminde Azerbaycan-İran ilişkilerinin iyileşmesinde, Aliyev'in Rusya ve ABD-Batı dünyası arasında izlediği denge siyasetinin çok önemli bir rolü vardır. Aliyev, 1993'te iktidara geldiğinden beri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batı, Rusya, Türkiye ve İran ile ilişkilerinde dengeyi korumaya çalışmıştır (Koolae ve Alizade, 2017: 44). Nitekim Haydar Aliyev'in izlediği denge siyaseti, Azerbaycan millî petrol şirketi SOCAR ve Batılı petrol şirketleri arasında 1994 yılında imzalanan 'Yüzyılın Anlaşması' ile sekteye uğramıştır. Batı ile yapılan anlaşma üzerinden Azerbaycan, İran'a yüzde 20'lik hissenin sadece yüzde beşini vermeyi önermesi, ilişkilerde krize neden olmuştur. Buna karşılık İran'ın Azerbaycan'daki bütün faaliyetleri yasaklanmış, İran yanlısı olduğu ileri sürülen Azerbaycan İslam Partisi'nin faaliyetlerine son verilmiş ve partinin liderleri İran lehine casusluk yapmaktan mahkum edilmiştir (Sinkaya, 2012: 246).

Yüzyılın Anlaşması ile İran'la ilişkileri çıkmaza giren Azerbaycan, denge siyasetinden uzaklaşarak ABD ve Batı kurumları ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın bu hamlesine karşılık İran, Hazar'ın statüsü konusunu tartışmaya açarak, Hazar'ın bir göl olduğunu ve kıyıdaş devletlerin tek taraflı olarak Hazar'ın kaynaklarından faydalanamayacağını iddia etmiştir. İran bu konuda Rusya ile işbirliğine gitmiş ve iki ülke Kasım 1995'te ortak bir bildiri yayınlamıştır (Sinkaya, 2012: 246). Nitekim Hazar'ın statüsü konusundaki belirsizlik, Temmuz 2001'de İran ve Azerbaycan'ı karşı karşıya getirmiştir. İran savaş uçakları ve gemileri, Azerbaycan'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği Araz-Alev-Şark (İran'ın da kendisine ait olduğunu ileri sürdüğü ve Elburz adı verdiği) petrol sahasında arama ruhsatı verdiği BP/Amaco araştırma gemisini çekilmeye zorlamıştır (Sinkaya, 2012:247). İki ülke arasında gerilim giderek tırmanmış ve Azerbaycan, 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'nin terörizmle mücadele kampanyasına ilk destek veren ülkelerden olmuş; hatta hava sahasını NATO güçlerinin kullanımına açmıştır. Nitekim bu dönemde Azerbaycan'ın, ABD ve İsrail'le ilişkilerini kuvvetlendirmesi Tahran yönetimi tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Öte yandan İran'ın, Dağlık Karabağ sorununa yönelik Ermenistan yanlısı tutumu ise iki ülke ilişkilerinde gerilimi artırmıştır. İran'ın Dağlık Karabağ sorununun başlangıcından bu yana uluslararası hukuka riayet etmeyi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulamasına rağmen, Tahran yönetiminin Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'a daha yakın olması, iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine engel olmuştur. Tahran yönetiminin tarafsız olmadığını belirten Azerbaycan; İran'ın, petrol ve gaz vererek Ermenistan ekonomisinin güçlenmesini, böylelikle Dağlık Karabağ'ın işgal sürecinin devam

etmesine neden olmasını ve diğer taraftan, din, dil, kültür birliği olan Azerbaycan'a ise yardım etmemesini eleştirmiştir (Poor ve Ahışalı, 2020).

İlham Aliyev 2003 yılında iktidara geldiğinde ise İran'la ilişkileri normalleştirmeye yönelik bir politika benimsemiştir. Baba Aliyev'in denge siyasetini devam ettiren İlham Aliyev, Elbulyez Elçibey'in birleşik Azerbaycan politikası nedeniyle iki ülke arasında yaşanan gerilimi sonlandırmak istemiştir. Bakü yönetiminin İsrail'le olan bağları, İran-Azerbaycan arasında siyasi gerilimlere neden olmasına rağmen ikili ilişkiler sürdürülmüştür (Bizaer, 2017). İki ülke arasında Güney Azerbaycan, Hazar'ın statüsü ve Dağlık Karabağ sorunu olmasına rağmen 2013 yılında gerçekleşen seçimlerde Hassan Rouhani'nin İran'ın Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasıyla, Azerbaycan'la ikili ilişkiler kayda değer bir ilerleme kaydetmiştir. Hatta resmi rakamlara göre, İran ile Azerbaycan arasındaki ikili ticaret 2016 yılında %70 artmıştır (Bizaer, 2017). İkili işbirliğinin ana hatlarını belirlemek üzere İran-Azerbaycan Karma Komisyonu oluşturulmuş, dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmış; resmi temaslarda ikili ticaret, ortak yatırımlar, Bakü'yle Nahçıvan arasında İran üzerinden ulaşım, elektrik ve doğal gaz takası, transit kargo taşımacılığı, sınırların kontrolü meseleleri sürekli ön plana çıkmıştır (Aslanlı, 2017: 7). Nitekim iki ülke arasında gelişen ekonomik ilerleme ve ılımlı dış politik yaklaşım, İsrail'in Azerbaycan'la kurduğu ilişki ve İran'ın bunu tehdit olarak algılaması nedeniyle gerilimli bir hat üzerinde ilerlemektedir.

4.2.İsrail -Azerbaycan İlişkileri

İsrail'in kimliği ve algısı, tehdit ve bölgesel rekabet anlayışını ve dolayısıyla potansiyel müttefiklere bakışını şekillendirmede önemli olmuştur (Voller, 2015:506). Bu kapsamda İsrail, ilk önce 1950'li yıllarda güvenlik tehdidi olarak algıladığı Arap devletlerine yönelik "Çevre Stratejisi" uygulamış ardından 1979 İslam devrimi ile bölgede yeni tehdit unsuru ve düşmanı kabul ettiği İran'ı çevreleme stratejisi geliştirmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Transkafkasya ülkelerinin bağımsızlığını kazanması ise İsrail'in İran'ı çevreleme stratejisine yeni bir boyut ve uygulama alanı kazandırmıştır. İsrail, bu politikanın uygulanmasını tercih ettiği ülke ise Azerbaycan olmuştur. Nitekim İsrail'e göre Azerbaycan ile kurulacak ilişkiler, bu ülke üzerinden İran'a askeri ve espionaj operasyonlarını gerçekleştirmesine olanak verecektir. Özellikle son yıllarda İran'a yönelik muhtemel bir müdahalede Azerbaycan topraklarının kullanılacağı ve Azerbaycan'ın İsrail'e İran'ın kuzey sınırında bulunan hava üslerini kullanım hakkı verdiği yönündeki haberlerin uluslararası basında sık sık yer alması İran'ın bu konudaki tedirginliğini artırmaktadır (Özdaşlı, 2017:182). Bu noktada İsrail için Azerbaycan'la kurulan ilişkiler hayati öneme sahip olmuş ve Azerbaycan, İsrail-İran ilişkisinde önemli bir dinamik haline gelmiştir. İsrail için Transkafkasya ülkeleri ve özellikle

Azerbaycan ile kurulan ilişkilerin dış politikada önemli bir yer edinmesinde şüphesiz İsrail'in, zaman zaman Arap devletleri ile yaşadığı sorunlu ilişkisinin etkisi vardır. İsrail'in yalnızlaştırılma politikasından sıyrılıp bölge dışı devletlerle diplomatik ilişki kurmaya çalışmasının en önemli sebebi, Filistin sorununda kendisine destek aramasıdır. Filistin konusundaki politikaları nedeniyle uluslararası arenada sıkça eleştirilen İsrail, başta Azerbaycan olmak üzere Transkafkasya'daki İran etkisini azaltarak hem bu ülkelerle kuracağı diyalog ile bölgesel yalnızlığından kurtulmayı hem de BM'de kendisine destek verebilecek yeni ülkeler kazanmayı amaçlamaktadır.

SSCB döneminde doğrudan bir diplomatik ilişkisi olamayan Azerbaycan ve İsrail'in iletişimi, 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Azerbaycan-İsrail ilişkisinin 1991'den itibaren başladığı düşünülse de aslında tarihi çok uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkilerin temelinde ise Azerbaycan'ın, hem Çarlık Rusya'sı hem de SSCB döneminde Rusya'da yaşayan Yahudilere 'Pogromlar' adıyla uygulanan şiddete karşı olması yer almaktadır. Azerilerin gerek Yahudilerin Pogromlar aracılığıyla ciddi bir ayrıma maruz kaldığı Rusya İmparatorluğunun son dönemlerinde gerekse Sovyetler Birliği zamanında Yahudilere karşı gösterdikleri dostane tutum onları, özellikle İsrail'e göç eden Rus Yahudileri gözünde ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir (Ülgül, 2016: 101). Azerbaycan'ın Yahudilere karşı olumlu yaklaşımı nedeniyle Rusya'dan göç eden Yahudilerin bir kısmı, Azerbaycan'ı tercih etmiş ve İsrail'deki Yahudiler tarafından Azerbaycan'a özel bir önem atfedilirken iki halk arasında duygusal bir bağ oluşmuştur. Bu duygusal bağ zamanla, İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin diplomasi ve ekonomi başta olmak üzere birçok alanın gelişmesine katkı sağlamış ve aynı zamanda bu bağ İsrail'in İran'ı çevreleme stratejinde Azerbaycan'ı önemli bir konuma getirmiştir. İki ülke arasındaki gelişen ilişkiler İsrail'in, Azerbaycan'ı 1991 yılında tanınması ve ardından başkent Bakü'de büyükelçilik açması ile diplomatik olarak hızla ilerleme kaydetmiştir.

Tahran'la olan ihtilafları ve İran rejiminin doğası nedeniyle ihtiyatlı davranan Azerbaycan, Türkiye ve İsrail'le bu ihtiyatı paylaşan yakın bir istihbarat ve güvenlik işbirliği geliştirmiştir (Cagaptay ve Murinson, 2005). Azerbaycan'ın İsrail'le kurduğu bu yakın diyalog, İran için bir güvenlik tehdidi olarak yorumlanmıştır. Nitekim, 2008 yılında İsrail ve Azerbaycan savunma bakanlıklarının ortak projelere imza atması İran'ın güvenlik kaygısını artırmıştır. 2009 yılında eski iki Sovyet ülkesi olan Kazakistan ve Azerbaycan liderlerinin İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Reres'le Bakü'de bir araya gelmesi ise İran açısından önemli bir gelişme olmuştur. İsraili uzmanlar ve gazeteler, Şimon Peres'in ziyaretini El Kaide gibi

grupların iddialarını ve Yahudilerin ve Müslümanların daimi çatışmaya mahkum olduklarını gösteren Müslüman ülkelerin temsilcilerini kabul etmediğini İran'a net bir mesaj göndermek olarak yorumlamıştır (Murinson, 2019). Nitekim özellikle son yıllarda Azerbaycan ve İsrail arasında askeri ve silah anlaşmalarının yapılması, iki ülke ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlarken İran'ı tedirgin etmektedir. Bugün İran ve İsrail, Azerbaycan'da geniş casusluk ağıları geliştirirken İsrail istihbaratı, Azerbaycan'ın İran sınırındaki gözetim ve dinleme çıkışlarını sürdürmektedir (Bourtman, 2016: 47-57). İsrail'in Azerbaycan'la iyi ilişkileri sürdürmek için en önemli nedeni İsrail'in, Arap-İsrail çatışması ve Müslüman dünyasından izolasyonu göz önüne alındığında, Müslüman bir ülke ile iyi ilişkiler geliştirmektir(Sassounian, 2021). Bununla birlikte, İsrail ile birkaç Arap ülkesi arasında yakın zamanda yaşanan yakınlaşma, İsrail'in Azerbaycan'ın bu konudaki değerini sorgulamasına neden olmaktadır(Sassounian, 2021). Nitekim Azerbaycan petrolünü Türkiye üzerinden tedarik eden İsrail, Türkiye ile son yıllarda yaşanan gerginlik nedeniyle bu güzergâha alternatif aramaktadır.

4.3.Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında İsrail-İran İlişkileri

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu, hem Avrasya jeopolitiğinde önemli bir tehdit oluştururken hem de İran ve İsrail gibi güçlü devletlerin bölgede etkinliğini artırmasına avantaj sağlamaktadır. 1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmış ve bu antlaşmanın 15. maddesinde ise, en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya tarafına yerleştirilmesine izin verilmiştir (Yılmaz, 2013: 74). Nitekim Rusya'nın bu politikası, uzun yıllar sürecek bir sorunun doğmasına ve 1990'lardan itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. 1990'lara kadar Ermenistan ile sınırı olmayan Dağlık Karabağ'ın, işgali sonrasında ise Azerbaycan ile olan kara bağlantısı kesilmiştir.

Dağlık Karabağ sorununun temelini, bölgenin jeopolitik olarak önemli bir konumda yer alması oluşturmaktadır. Zira, Dağlık Karabağ üzerinden hem Ermenistan'ın hem de İran'ın kontrol edilebilir olması; Rusya, ABD, Türkiye ve İsrail için bölgenin önemini artırmaktadır. Azerbaycan'a bağlı olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, SSCB'nin dağılma sürecine girmesinin de etkisiyle 1988 yılında Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlı özerk bir bölge olmak istediğini bildirerek SSCB'ye başvuru yapmıştır. Ancak Azerbaycan, bu başvurunun SSCB yasasına aykırı olduğunu belirtmiş ve karara karşı çıkmıştır. SSCB, 1989 yılında Dağlık Karabağ bölgesinde yönetimi ele alarak Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ'ı kendi topraklarına katma kararını kabul etmemiştir. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla bağımsızlığını

ilan eden Azerbaycan'ın, Karabağ'ı doğrudan merkeze bağladığını ve özerlik statüsünü kaldırdığını açıklamasının ardından bölgede nüfus olarak çoğunlukta olan Ermeniler, 10 Aralık 1991'de bağımsızlık kararı aldıklarını ilan etmişlerdir. Sorunun Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan çatışmadan çıkıp uluslararası bir boyuta taşınması ile de BM ve AGİT gibi Batı kurumları devreye girmiş ve sorunun çözümüne ilişkin çeşitli kararlar almışlardır.

İran, her iki ülkeyle kurduğu reelpolitik ilişki nedeniyle soruna bir taraf olmak istememiştir. İki Güney Kafkasya ülkesini birbirine karıştıran Karabağ çatışması bağlamında İran, Şii Müslüman kimliğine rağmen tarafsız tutum sergilemeye karar vermiştir (Zarifian, 2009: 383). Ancak İran'ın ortak tarih, kültür ve mezhep birliği olduğu Azerbaycan'ı desteklememesi, Dağlık Karabağ sorununda Azerilerin milliyetçi hareketlerini daha da güçlendirmiş, dış politikada Türkiye ve İsrail'le yakınlaşmasına neden olmuştur. Nitekim Türkiye, Rusya, ABD ve Batı kurumlarının bölgeye yönelik çözüm önerileriyle bölgede etkinliğini arttırmak istediklerini düşünen İran, Azerbaycan ve Ermenistan'la kurduğu diplomatik çabalar neticesinde, Tahran'da bir ateşkes imzalanmış ancak Ermenilerin Şuşa bölgesini Mayıs 1992'de işgal etmesiyle zor bir durumda kalmıştır. Azerbaycan tarafından ise bu durum Ermenistan'ın, İran tarafından desteklendiği şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte Tahran yönetimi için Dağlık Karabağ sorunu, bölgede Türkiye-Azerbaycan ittifakının güçlenmesini engellemek açısından da ayrı bir öneme sahiptir. İran'ın Ermenistan'la kurduğu ilişkiye kısaca değinmek, İran'ın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını anlamak açısından önemli olacaktır. İran'ın Transkafkasya politikasında Ermenistan'la kurduğu ilişkiler son derece önemlidir. Zira İran, Batı dünyasında güçlü olan Ermeni diasporasının, kendi politikalarının küresel siyasette kabul edilmesinde etkili bir araç olabileceğini düşünmektedir. İran, nükleer enerji programının geliştirilmesinde ABD'de dahil olmak üzere Batılı devletler tarafından kınanmış ve ağır şekilde cezalandırılmıştır (Azimov, 2019: 106). İran'ın temel amacı, Batı'nın baskılarından Ermenistan vasıtasıyla kurtulmak ve Batı ülkelerinde Ermeni diasporasını kullanarak ulaşamadığı yerlere siyasi olarak nüfuz etmektir (Azimov, 2019: 106). Bir diğer önemli neden ise İran, Türkiye'nin 1990'lardan başlayarak 'model ülke' olma hedefiyle Kafkasya'daki etkinliğini sınırlandırmak istemektedir. Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan, sorunun çözümü için sınır komşularının yanı sıra uluslararası arenadan diplomatik destek aramıştır. Nitekim Azerbaycan en önemli desteği, İran'dan değil İsrail'den almıştır. İsrail'in Azerbaycan ile kurduğu ilişki ve Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan yerine Azerbaycan'ı desteklemesi, İran'ı tedirgin etmektedir. İran'ın, Müslüman ülke olan Azerbaycan yerine Ermenistan'ı desteklemesinde reelpolitik hedefleri olduğu gibi İsrail'inde

Azerbaycan'ı desteklemesinin belirli sebepleri vardır. Jeostratejik konumu ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması nedeniyle İsrail'in, Transkafkasya politikasında Azerbaycan belirleyici bir ülke olmuştur. İran'ın eleştirisine rağmen Azerbaycan dış politikasında, Rusya baskısından kurtulmak için İsrail ve ABD ile ilişkilerini geliştirmektedir. İki ülke arasında ilişkilerin gelişmesinde İsrail'in ABD ile yakınlığı ve Azerbaycan'ın ABD ile güçlü diplomatik ilişkiler kurabilmek için İsrail'i aracı görmesi etkili olmuştur.

Azerbaycan'ın özellikle İsrail ile ilişkisini geliştirmesindeki en önemli neden ise Dağlık Karabağ sorununun diplomatik yollarla çözülmemesi durumunda askeri bir müdahaleye hazırlık için İsrail ile askeri projeler geliştirmek istemesidir. Bakü ve Tel Aviv arasındaki ilişkinin en önemli ayağını askeri alandaki işbirliği oluşturmaktadır; 26 Şubat 2012'de iki ülke arasında imzalanan 1.6 milyar dolarlık askeri anlaşma son yıllardaki en önemli gelişmedir (Özdaşlı, 2017: 183).

İran'ın Azerbaycan'ı bölünmüş Azerbaycan sorunu nedeniyle sürekli bir güvenlik tehdidi olarak görmesi, Bakü'nün ABD ve İsrail ile yakın ilişkileri, Tahran'ın Bakü'ye karşı başka araçları kullanması olanağını daha fazla öne çıkarmıştır (Kasım vd, 2011:71).³ Bunun neticesinde İran'ın Azerbaycan'a karşı kullanabileceği baskı aracı, Dağlık Karabağ sorunda Ermenistan'ı desteklemek olmuştur. Tahran yönetimi Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'ın işgali sorunu başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmesi halinde Bakü'nün, Güney Azerbaycan'a ilgi göstermeye başlayacağından ve "Birleşik Azerbaycan", hedefine yönelebileceğinden endişe etmektedir (Sapmaz ve Sarı, 2012: 16). Bu nedenle İran, özellikle Dağlık Karabağ sorunda mezhepsel yakınlığı olan Şii Azerbaycan yerine, Hristiyan Ermenistan'a açık destek vermektedir.

Yahudilerin en eski yerleşim yerlerinden biri olması nedeniyle Azerbaycan, ABD ve Avrupa'daki Yahudi lobilerinden Dağlık Karabağ sorunda destek aramaktadır. Nitekim bu durum İsrail'in, Dağlık Karabağ sorunundaki yaklaşımını belirlemede önemli bir yer tutmaktadır. Dağlık Karabağ sorunda İsrail'in, Azerbaycan yanlısı bir politika izleyerek Ermenistan'ın işgali altında kalan topraklardan geri çekilmesini savunması, iki ülke ilişkilerine olumlu yansımaktadır. İsrail'in Azerbaycan ile ilişkilerin gelişmesinde ve Dağlık Karabağ sorunundaki tutumunda, Ermenistan'la olan ilişkileri belirleyici rol oynamaktadır. Ermeni ve Yahudi topluluğu arasındaki tarihi gerilimli ilişki, İsrail'in Transkafkasya politikasında Azerbaycan'a ağırlık vermesinde oldukça etkili olmuştur. İki ülke arasındaki gerilimli ilişkinin temelinde ise, Ermenilerin Yahudilere yönelik anti-semitik davranışları yer

³ Bölünmüş Azerbaycan sorunu ile kast edilen Güney Azerbaycan sorunudur.

almaktadır. Uzun yıllar Ermeniler, 1915 Tehcirini İttihat ve Terakki içindeki Yahudilerin tertiplelediğini iddia ederken, Yahudiler ise II. Dünya Savaşı'nda Alman ordusunda yer alan ve 812. Tabur adıyla bilinen Ermeni lejyonunu her fırsatta dillendirerek bunun Ermenilerde var olan anti-semitik bakış açısı ile ilişkili olduğunu öne sürmüşlerdir (Özdaşlı, 2017: 188). Ermenistan, İsrail'le benzer bir tutum sergileyerek 1990'larda gelişmeye başlayan İsrail-Azerbaycan stratejik ortaklığını kendisini kuşatma amacıyla yapıldığını ileri sürmüştür. Nitekim İsrail, Türkiye ve Azerbaycan'ın geliştirdiği ortaklığı bölgedeki güçlerine karşı bir tehdit olarak algılayan Rusya-İran-Ermenistan arasında da benzer bir ittifaktan söz etmek mümkündür. Tahran yönetimi, Azerbaycan-ABD-İsrail işbirliğini dengeleyecek Ermenistan-Rusya-İran vektörünü etkin tutmaya çalışmaktadır (Sarı, 2020).

Tüm bu süreçler İsrail'in Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın yanında yer almasını sağlarken İran da bu süreçte Ermenistan'ı destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Günümüzde ise Transkafkasya coğrafyasında en az Yahudi nüfusa sahip olan Ermenistan, Dağlık Karabağ sorununda İsrail'in desteğini alabilmek ve Azerbaycan-İsrail ilişkisini sınırlandırmak için çeşitli politikalar geliştirmektedir. Bu politikalardan biri olarak Ermenistan, son yıllarda Nazi soykırımı ve sözde Ermeni soykırımını özdeşleştirerek İsrail ve Yahudi lobisinin desteğini almaya çalışmakta ancak İsrail, Ermenistan'ın bu benzetmesine karşı çıkmaktadır. 10 Nisan 2001 tarihinde İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Anadolu Ajansı'na verdiği bir mülakatta; "Holokost ile Ermeni tehciri arasında benzerlik kuran iddiaları reddettiklerini, Holokost'a benzer bir olayın vuku bulmadığını" ifade etmiştir (Güçlü, 2014: 9). Ermenistan'daki anti-semitizme karşın Azerbaycan'da Yahudilere yönelik hoşgörünün varlığı, İsrail'in Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan'dan yana tavır koymasını sağlamıştır (Özdaşlı, 2017: 191).

2020 Temmuz ayında Azerbaycan ve Ermenistan arasında çıkan savaşın Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanması, İsrail ve İran'ın bölgeye yönelik politikalarını da etkilemiştir. Kasım 2020 itibarıyla Azerbaycan'ın yedi bölgeyi kontrol altına almasının yanı sıra İran ile olan eski sınırının tamamının kontrolünü ele geçirmesi ve Azerbaycan'ın İran'la uzayan sınırı, İsrail için Azerbaycan'ın konumunu güçlendirmiştir. Nitekim Dağlık Karabağ'daki son durum, İsrail'in birincil jeopolitik düşmanını çevreleyen daha fazla bölgeye erişebileceği anlamına gelmektedir ve Azerbaycan artık İran'ın Nahçıvan'a erişimine güvenmek zorunda kalmayacağından, İran'ı yatıştırmaya olan ihtiyacı azalacaktır (Edelstein, 2021). Dolayısıyla uzun vadede, İran'a karşı koyma konusunda Azerbaycan'ın İsrail'inkiyle örtüşen stratejik bir çıkarı olabilir (Edelstein, 2021).

Aynı zamanda Azerbaycan, potansiyel iç güvenliğe veya İran'dan gelen diğer tehditlere karşı koymak için kısmen İsrail'e güvenmektedir (Pollock, 2020). Bu yüzden Bakü, kendi çıkarları doğrultusunda, bu karşıt bölgesel ve küresel oyuncuları birbirine karşı dengelemeye devam etmektedir. İsrail ve İran, Amerikan ve Rusya (Pollock, 2020). Öte yandan Ermenistan'a karşı caydırıcı eylemde bulunmamakla birlikte siyasi doğruluk adına Azerbaycan'a destek veriyormuş gibi davranmak, uluslararası gözlemciler tarafından İran'ın Ermenistan tarafında bir ülke olarak sınıflandırılmasına neden olmuştur (Basar, 2020). Nitekim İsrail ve İran'ın, Azerbaycan üzerinden Transkafkasya'da etkinliklerini artırmak istemeleri nedeniyle Dağlık Karabağ sorununun farklı tarafları desteklemeleri, iki ülke arasında rekabete neden olmaktadır.

4.4.Güney Azerbaycan Sorunu

İran ve Azerbaycan arasında süre gelen 'Güney Azerbaycan' sorunu, ikili ilişkilerin dinamiğini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Güney ve Kuzey Azerbaycan arasındaki ilişkilerin genişlenmesi ve dolayısıyla da İran'da Türklük ve Azerbaycanlılık şuurunun artması iki devlet arasındaki münasebetleri etkileyen en önemli faktördür (Gökdağ, 2004: 63). Güney Azerbaycan bölgesi veya Güney Azerbaycan Türkleri, İran'ın ulusal sınırları içerisinde yer almasına rağmen, mevcut konumu veya mevcut bölge yapısı bağlamında İran'ın ulusal sınırları içindeki diğer bölgelere nazaran daha fazla önem arz etmekte; bununla birlikte sosyo-kültürel yapısı ve milli benlik/kimlik bağlamında İran'ın diğer topluluklarından daha etkin bir ivedilik/dinamiklik gösterdiği bir bölge ve/veya topluluktur.⁴ İran Azerbaycan'ı olarak da bilinen Güney Azerbaycan, İran'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Güney Azerbaycan Türkleri yirmi beş milyon civarındaki nüfuslarıyla İran içerisinde Farslarla birlikte en güçlü topluluktur (İpek, 2012: 267). Nitekim bölgede Türk nüfusunun fazla olması, Azerbaycan-İran ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. İran, Azerbaycan'ın bölgede yaşayan Azeri Türklerini etkileyebilecek güçte olmasını ve Türk milliyetçiliğinin artmasını ciddi bir tehdit olarak görmektedir. İran'da nüfusun büyük bir bölümünü (neredeyse yarısını) oluşturan Güney Azerbaycan'ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyuttur (Sarıkaya, 2002: 31. Aktaran: Gökdağ, 2004: 63). İran hükümetinin Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde uyguladığı baskıcı politikalar, Azerbaycan-İran ilişkilerini zedelerken bu süreçte Azerbaycan'ın hem Türkiye hem de İsrail'le ilişkisini kuvvetlendirmektedir.

4.5.Hazar'ın Statüsü ve Enerji Meselesi

⁴ Güney Azerbaycan, İran'ın bir eyaleti olarak görülmektedir ve Tahran yönetimi, bu bölgeyi Batı Azerbaycan - Doğu Azerbaycan olarak iki büyük eyalete ayırmıştır.

1991 yılına kadar SSCB ve İran arasında kalan ancak SSCB'nin dağılması ile üç yeni devletinde kıyıdaş olması, Hazar'ın hukuki statüsü ve paylaşımı konusunda birçok problemi beraberinde getirmiştir. 1921 ve 1940 yılında SSCB ve İran arasında imzalanan anlaşma, Hazar Denizinin statüsü konusunda referans olarak kabul edilmektedir. Rusya, Türkmenistan ve İran, bazı nüans farklarına rağmen, Hazar'ın bir iç deniz (göl) statüsünde olduğunu savunurken, petrol rezervleri kendi sahillerinde olan Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar'ın deniz olduğunu, kıyıdaş devletlerin 1982 Deniz Sözleşmesine göre 12 mil karasuları ve kıyından 200 mile kadar uzanan münhasır ekonomik bölge hakkına sahip olduğunu savunmaktadır (Olçay, 2001: 379). Nitekim, İran ve Azerbaycan'ın Hazar'ın statüsü konusunda farklı talepleri olması ikili ilişkilerde krizlere neden olmuştur. 2002'den itibaren çok sayıda görüşmelerin yapıldığı Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletler, 12 Ağustos 2018 yılında Kazakistan'da gerçekleşen toplantının ardından anlaşmaya varmışlardır. Buna göre Hazar, sözleşme metninde “deniz” olarak belirlenmiş, hükümler alanlarının dışındaki açık sularda 1982 yılındaki BMDHS'nin geçerli olacağı kararlaştırılmıştır (Özsoy, 2019:461). Ayrıca Hazar'ın yer altı rezervleri, kıyıdaş ülkeler arasında uluslararası hukuk kurallarınca paylaşılacak ve yüzey kısmını tüm kıyıdaş devletler ortak kullanabilecektir. 12 Ağustos 2018 yılında varılan anlaşmaya göre, Hazar Denizi Sözleşmesi'nin 7. maddesi ile kıyıdaş devletler, 15 deniz milini aşmayan bir sınıra kadar karasularının genişliğini belirleyecektir (Convention on the legal status, 2018).

İsrail ve Azerbaycan arasında stratejik işbirliğin gelişmesinde enerjinin rolü büyüktür. Dolayısıyla Hazar Denizi'nin sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynakları, İsrail-Azerbaycan ilişkilerinde oldukça etkilidir. İsrail tarafından tüketilen petrolün önemli bir kısmı (tahmini yüzde 40) Azerbaycan'dan ithal edilmektedir (Lindenstrauss, 2015: 73). İsrail, gelecekte Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattından gelen petrolü Aşkelon-Eylat boru hattı ile Akabe Körfezi'ne taşımak suretiyle Hazar havzasındaki petroleri uluslararası pazarlara kendi toprakları üzerinden ulaştırmayı hedeflemektedir (İsmayıl, 2019). Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) bir yan kuruluşu, İsrail kıyılarında petrol ve gaz arama çalışmalarına katılmaktadır (Shaffer, 2013:2). Bu jeostratejik ve jeopolitik dinamikler, Hazarlı üreticilerin İsrail'in enerji ihtiyacını karşılamada büyük olasılıkla artan bir rol oynayacağını ve iki taraf arasındaki enerji işbirliğinin daha da genişleyeceğini göstermektedir (Bahgat, 2010: 411). İsrail'in Hazar denizinden elde edilen enerji kaynaklarına ilgisi ise Hazarın kıyıdaş devletlerinden olan İran'ı rahatsız etmektedir. İsrail'in genel olarak Transkafkasya'daki enerji işbirliği çalışmaları İsrail-İran ilişkilerini gerdiği gibi İran-Azerbaycan ilişkilerine de yansımaktadır. Nitekim, İsrail-Azerbaycan arasında enerji

işbirliğinin gelişmesi İran'ı rahatsız ederken iki bölgesel gücün Transkafkasya politikasında Azerbaycan üzerinden rekabet yaşamasına neden olmaktadır.

4.6.Filistin Sorunu

Azerbaycan ve İran'ın, Filistin sorununa yaklaşımı hem İran-İsrail hem de İsrail-Azerbaycan ilişkileri açısından oldukça önemlidir. Bölgede kalıcı barışın tesisi için iki devletli çözümü savunan, Filistin'in bağımsızlığını destekleyen Azerbaycan'ın Tel Aviv'in Filistin'e yönelik izlediği politikaları eleştirmesi ikili ilişkilere zarar vermemektedir (İsmayilov, 2013:4-5). Nitekim Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız Filistin devletinin kurulmasını desteklediklerini belirterek İsrail'le gelişen ilişkilerine rağmen Filistin konusundaki politikasına devam edeceği sinyalini vermiştir. Bakü, uluslararası teşkilatlarda Filistin-İsrail ihtilafı kapsamındaki konularda Filistin'i desteklemektedir ve işgal altındaki Filistin topraklarında hızla çoğalan Yahudi yerleşimlerini eleştiren Azerbaycan, BM'de Filistin'e gözlemci devlet statüsü kazandıran oylamada da Filistin'e destek vermiştir(İsmayilov, 2013:5).

Orta Doğu'da barışın anahtarı olarak İsrail-Filistin ihtilafının çözümü görülse de İsrail ile İran arasındaki kilit jeopolitik rekabetin, bu ve diğer bölgesel çatışmalar üzerinde belirleyici bir etkisinin olmasına çok az dikkat çekilmiştir (Parsi, 2007: 11). 1979 yılında İslam Devrimi yaşayan İran'ın, bu tarihten itibaren dış politikasında Müslüman dünyanın lideri olma ve bulunduğu bölgede etkin güç olma hedefleri ön plana çıkmaktadır. Bu politika kapsamında İran, Şii nüfusun bulunduğu Irak, Lübnan, Suriye ve Filistin topraklarında etkili olmak istemektedir. İç ve dış politikasında Filistin davasını sıcak bir şekilde kucaklayan İran, çevredeki Arap devletleriyle işbirliğine hazır olduğunu belirtmektedir (Alavi 2019: 33). Sonuç olarak İran, Filistin konusundaki tutumu ile Sünni dünyaya İran'ın gündeminin Şii topluluklarla sınırlı olmadığı mesajını vermektedir (Alavi 2019: 33). Bu yaklaşımda Tahran, Filistin davasını İslamlaştırmakta ve bunu bir Arap meselesi olmaktan çıkarıp onu Müslüman ve dolayısı ile bir İran meselesine dönüştürmektedir (Alavi, 2019: 33). Filistin meselesine yaklaşımları zıt olmasına karşın İsrail-Azerbaycan ilişkileri diplomatik ve ekonomik olarak gelişmeye devam ederken, İran'ın sorunun diplomatik yollarla çözülmesine yaptığı vurguya karşın İsrail'le gerilimli ilişkileri devam etmektedir. Bu bağlamda İran, BM ve Müslüman ülkelere çağrıda bulunarak İsrail'in Filistin'de uyguladığı ayrımcı politikalara karşı bu ülkeleri harekete geçirmeye çalışmıştır (Motamedi, 2021). Tahran yönetimi tarafından yapılan açıklamada, işgal altındaki Filistin topraklarında referandum gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmış ve İran'ın dış politika söyleminde İsrail ile savaşmanın yer almadığı belirtilmiştir. Ancak bu söylemin aksine İran'ın İsrail'le düşman olan İslami grupları

desteklemesi iki ülke arasında velaket savaşına (Proxy War) neden olmaktadır. Nitekim İran için uluslararası arenada “işgalci İsrail” algısı, kendi bölgesel menfaatlerine hizmet etmektedir. Bu nedenle İran, Filistin ve İsrail arasında barışın tesis edilerek bölgede iki devletli yapının kurulmasını istememektedir. Keza Ortadoğu’daki sorunlardan arındırılmış bir İsrail’in varlığı, İran için hem İsrail’in Azerbaycan’la ilişkilerinin daha çok gelişmesine katkı sağlayacak hem de Avrasya jeopolitiğinde kendisine karşı daha büyük bir tehdit oluşturacaktır.

SONUÇ

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile Avrasya coğrafyasında ortaya çıkan güç boşluğu, İran ve İsrail için jeopolitik açılarından bir yayılma fırsatı yaratmıştır. Sahip olduğu jeopolitik konum ve zengin yer altı kaynakları, İran ve İsrail için Azerbaycan’ı Transkafkasya politikasında merkeze koymalarına ve doğal olarak iki ezeli ülkenin Azerbaycan üzerinden bölgede rekabet yaşamasına neden olmaktadır. Nitekim Avrasya coğrafyasının bu dönemde ortaya çıkardığı jeopolitik fırsatları iyi değerlendiremeyen İran, İsrail’in Azerbaycan ile diplomatik ve ekonomik ilişkiler geliştirmesini engellemeye çalışmıştır.

İran için Azerbaycan ile güçlü bağları olan İsrail, hem sınır güvenliği hem de İran’ın Transkafkasya politikası için ciddi bir tehdit olarak görülmektedir. Ortadoğu’da yalnızlaştırılmış ve her daim güvenlik kaygısı hisseden İsrail’in Transkafkasya’da bölgesel bir güç olarak kabul edilmesi için ise Azerbaycan’la kurduğu ilişkiler önemini korumaya devam edecektir. İsrail’in diplomatik ilişkilerin yanında Azerbaycan ile son yıllarda silah anlaşmaları yapması, bir diğer güvenlik kaygısı hisseden İran için ciddi tehdit oluşturmaktadır.

Haydar Aliyev döneminden başlayarak denge politikasına devam eden Azerbaycan için hem İsrail hem de İran ile ilişkiler her zaman önemini koruyacaktır. Nitekim Dağlık Karabağ ve Güney Azerbaycan sorunun çözümünde İran, önemli bir aktör olmaya devam edecektir. Bununla birlikte Azerbaycan’ın sahip olduğu potansiyeli Rusya ve İran’a rağmen kullanmak istemesi, İsrail’le diplomatik ve ekonomik ilişkiler geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. İran ve İsrail, bölgesel güç olma konusunda yaşadıkları rekabet ve düşmanlığa rağmen doğrudan karşı karşıya gelmek yerine vekiller üzerinden hesaplaşmayı tercih etmektedirler. Bu bağlamda Azerbaycan, İsrail ve İran arasında bir oyun sahası olarak görülmektedir. Kısacası Transkafkasya’da güçlerini artırmak isteyen İran ve İsrail için Azerbaycan, önemini korumaya devam ederken iki ülkenin bölge üzerinden rekabete devam edeceğini değerlendirmek mümkündür. Çalışmada Azerbaycan’ın, İsrail ve İran’la kurduğu ilişkilerini denge politikası

çerçevesinde ilerleteceği; hem İran ve İsrail'in Transkafkasya politikasını etkileyen hem de iki ülkenin ilişkilerinden etkilenen ülke olmaya devam edeceği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aslanlı, A.(2019). ‘‘Karabağ Sorunu ve İnan’’, *Tebriz Araştırmaları Enstitüsü*, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.08.2021).
- Akdevelioğlu, A. (2004). ‘‘İnan İşlam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları’’, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 2: 146.
- Aslanlı, K. (2017). ‘‘İnan - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri’’, *İnan Araştırmaları Merkezi*, Aralık 2017: 7.
- Azimov, A. (2019). ‘‘An Overview Of The Relations Between The Republic Of Armenia and The Islamic Republic Of Iran, *Review of Armenian Studies*, no 40: 106.
- Alavi, S.A. (2020). *Iran and Palestine Past, Present, Future*, Routledge.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*, Çeviren Yelda Türedi, İnkılap Kitapevi.
- Bizaer, M. (2017). ‘‘Iran Drawing Closer To Azerbaijan’’, *Al-Monitor*, November 9. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/11/iran-azerbaijan-ties-russia-aliyev-rouhani-expansion.html>, (Erişim Tarihi: 16.08.2021).
- Bourtman, I.(2006). ‘‘Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace’’, *Middle East Quarterly*, Summer, Volume 13: Number 3: 47-57.
- Bishku, M. B. (2009). ‘‘The South Caucasus Republics and Israel’’, *Routledge*, Middle Eastern Studies, Vol. 45, No. 2: 309-310.
- Bahgat, G.(2010). ‘‘ Isreal’s Eenergy Security: The Caspian Sea and The Middle East’’, *Isreal Affairs*, no 16/3: 411.
- Basar, U. (2020). ‘‘Is Iran One Of The Losers Of The Karabakh War?’’, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-is-iran-one-of-the-losers-of-the-karabakh-war/2056842>, (Erişim Tarihi: 20.04.2021).
- Cagaptay, S. ve Murinson, A. (2005). ‘‘Good Relations Between Azerbaijan And Israel: A Model For Other Muslim States In Eurasia?’’, *Washington İntitute Policy Amalysis*, March 30.
- Cafersoy, N. (2001).‘‘Elçibey Donemi Azerbaycan Politikası’’, Ankara, *ASAM*, 2001: 113.
- Convention On The Legal Status Of The Caspian Sea, 2018, <http://en.kremlin.ru/supplement/5328>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

- Doster, B. (2012). ‘‘Bir Bölgesel Güç Olarak İran’ın Ortadoğu Politikası’’, *Ortadoğu Analiz*, Ağustos, Cilt 4, Sayı 44: 49.
- Edelstein, D.(2021). ‘‘Potential Gains For Isreal After Azerbaijan Victory in Nagorno-Karabakh’’, *Just Security New York University*, <https://www.justsecurity.org/75135/potential-gains-for-israel-after-azerbajjans-victory-in-nagorno-karabakh/>, (Erişim Tarihi: 25.04.2021).
- Güçlü, Y. (2014). ‘‘Yahudi Holokostu ile Ermeni Tehcirinin Mukayesesi’’, *Yeni Türkiye*, Sayı 60: 9.
- Gökdağ, A. (2004). ‘‘ İran Türklerinde Kimlik Meselesi’’, *Bilig*, Sayı 30: 63.
- Hunter, S. T. (2010). *Iran's, Foreign Policy In The Post-Soviet Era: Resisting The New International Order*, Santa Barbara, CA: 12.
- İsmayıl, E. ‘‘Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı’’, *Bilgesam* http://www.bilgesam.org/incele/1101/-azerbaycan-israil-stratejik-ortakligi/#.VILrw_krLIU%20,. (Erişim Tarihi: 16. 08. 2020).
- İpek, C.D. (2012). ‘‘Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu’’, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz XII/1*: 267.
- İsmayilov, E. (2013). ‘‘Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı’’, *Bilgesam*, file:///C:/Users/Dell/Downloads/36A8E2C1-DD45-4345-B8C1 42C3CA7F8075.pdf: 4-5, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Kasım, K. Vd (2011). ‘‘Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun’’, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, No: 11-07: 71.
- Koolae, E., ve Alizade, S. (2017). ‘‘Iran's Science Diplomacy In The South Caucasus Case Study’’, *The Republic Of Azerbaijan October*, No: 1: 44.
- Lindenstrauss, G. (2015). ‘‘Israel-Azerbaijan: Despite The Constraints, A Special Relationship’’, *Strategic Assessment*, Volume 17, No. 4: 73.
- Motamedi, M. (2021). ‘‘ Iran calls for international action on ‘apartheid’ Israel’’, *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2021/5/16/iran-calls-for-international-action-on-apartheid-israel>, (Erişim Tarihi: 25. 05. 2021).

- Murinson, A. "Looking Eastward: Peres Proves A Hit In Azerbaijan", *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/Opinion/Columnists/Looking-Eastward-Peres-proves-a-hit-in-Azerbaijan>, (Erişim Tarihi: 16. 08. 2020).
- Nassibu, N. (2015). "Azerbaijan-Iranian Relations: Past And Present", *Journal Of Azerbaijani Studies*, 2015:15.
- Oruç, H. (2006). "Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri", *Bilgi (33)*: 3.
- Olçay, H. B. (2001). "Avrasya'da Hazar Denklemi", Derleyen İdris Bal, *21.Yüzyıl Eşliğinde Türk Dış Politikası*, 1.Baskı, Alfa Yayın, Kasım: 379.
- Özdaşlı, E. (2017). "İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya", *Bilig*, sayı 82: 177.
- Özsoy, B. (2018). "Hazar Denizi Meselesi Bağlamında Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi Ve Ekonomik İlişkiler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1): 461.
- Parsi, T. (2007). *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*, New Haven and New York: Yale University Press: 11.
- Poor, A., ve Ahışalı, M. (2020). "İranlı uzmanlar Tahran'ın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını eleştirdi", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranli-uzmanlar-tahranin-daglik-karabag-sorununa-yaklasimini-elestirdi/1917236>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Pollock, D.(2020). "The Baku Balance: How Azerbaijan Juggles Israel and Iran", *Washington Institute*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/baku-balance-how-azerbaijan-juggles-israel-and-iran>, (Erişim Tarihi: 08.05.2021).
- Sapmaz, A. ve Sarı, G. (2012). "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri*, Yıl: 8 Sayı: 15: 5.
- Sinkaya, B. (2012). "İran'ın Kafkasya Politikası", Editör Mustafa Aydın, *Kafkaslar değişim dönüşüm (Avrasya üçlemesi III)*, Nobel Yayınları, 1. Basım: 232-233.
- Sapmaz, A.(2008). *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye etkileri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sassounian, H. (2021). "Isreal Needs To Stop Arming Azerbaijan", *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/opinion/israel-needs-to-stop-arming-azerbaijan-opinion-664115>, (Erişim Tarihi: 19.04.2021).

- Sarı, İ. (2020). ‘‘Azerbaycan Ermenistan atışması: İnan İçin Stratejik Fırsatlar’’, *Orsam*, <https://orsam.org.tr/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-iran-icin-stratejik-firsatlar/>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Shaffer, B. (2013). ‘‘Azerbaijan's Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions’’, *Washington Institute, Policy Analysis / PolicyWatch 2067:2*.
- Ülgöl, M. (2016). ‘‘İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri 2009-2015’’, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cilt 7, Sayı 16: 101.
- Voller, Y. (2015). ‘‘From Periphery to the Moderates: Israeli Identity and Foreign Policy in the Middle East’’, *Political Science Quarterly*, 130(3), 505–535).
- Yılmaz, R. (2013). ‘‘Kafkasya’da özölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu’’, *ankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2: 74.
- Zarifian, J. (2009). ‘‘Iran and Its Two Neighbours Armenia and Azerbaijan: Resuming Relationships under America's Suspicious Eyes’’, *Institut Français de Geopolitique, Universite Paris*, Vol. 13, No. 2: 383.